

Среща и взаимодействие на културите: американското мисионерско семейство Кларк и българската среда XIX-XX век

Румен Генов

Взаимодействията и влиянията между културите върви по различни пътища и в различни. Те са постоянно явление в историята, но се активизират особено през Модерната, особено през XIX век, с европейската експанзия, но и с обратното влияние върху нашия континент. Българите, макар и европейци като географска, а в определена степен културноисторическа принадлежност, нямат място в тази световна експанзия, но независимо влизат в контакти с други култури, колкото инцидентно да става това. Особен интерес представляват тези контакти, взаимодействия и влияния на българското и американско общество, най-динамичното и напредничаво, през XIX-началото на XX век. Дълго време основни посредници в този са американските протестантски мисионери. Религиозният ентузиазъм, който засяга определена част от обществото на Съединените щати, получава по един доста неочакван начин отеква в българските земи.

През първата половина на XIX век, европейците все по-отчетливо “откриват” съществуването на един забравен народ в югоизточния ъгъл на континента – българите. През епохата на Възраждането (едно явление някога възвеличавано, а сега поставяно от някои под съмнение, омаловажавано или даже отричано), българския народ изниква като че ли от нищото, заявява за своето съществуване, търси своите права и свобода. Чужденците, пътешественици и дипломати, с известно учудване започват да отличават собствения образ на българите, дотогава гледани само като част от рум милета - православните поданици на султана и наричани просто “християни” или даже “гърци”, на това основание, че принадлежат към “гръцкото” т. е. Източноправославното изповедание. Но това “откриване” на българите не се ограничава само с европейците, правят го от другата страна

на Атлантика и американците, макар и отдалечени на десетки хиляди километри. Освен това се стига до пряко присъствие на Америка в българските земи, най-вече духовно и културно. Негови носители стават американските протестантски мисионери, които започват да действат в българското общество от средата на XX век. Наред с прозелитизма, с опитите да превърнат българите в “добри протестанти”, мисионерите развиват и мащабна за времето си просветна и културна дейност. Ако по отношение на приобщаването към протестантството усилията им дават сравнително скромни резултати, то във втория случай те са значими. Освен това мисионерите стават своеобразна трансмисия във взаимното опознаване и взаимодействие на двата народа и култури. От една страна, от страна те стават “неофициални посланици” на Америка в България, от друга страна те в някаква степен се идентифицират с българския народ и представят неговите стремежи и каузи пред американците. По-сетне се получава така, че целите на мисионерите и на българите съвпадат, дори и йерарсите на Православната църква престават да виждат в лицето на американските протестанти сериозна заплаха. Някои автори определят дипломатията на американския президент Удроу Уилсън като “мисионерска”, но в българския случай се стига до мисионерска дипломатия в буквалния смисъл на думата – след като Съединените щати влизат в Първата световна война, протестантски мисионери се нагърбват да обяснят на американското и факторите вземащи решения защо българската кауза е основателна и справедлива и защо Съединените щати не следва да обявяват война на България.

Темата за дейността на американските протестантски мисионери е предмет на обществен дебат от 150 години, тоест от времето когат се слага начало на тяхното активно присъствие в българските земи. Сред българите те намират както адепти и симпатизанти, така и отрицатели и противници. Аргументите на последните варирали от накърняване на позициите на българската православна църква и подкопаване на националното единство до “културен империализъм” на по-късен етап. През първие десетилетия от тяхната дейност мисионерите и техните адепти се сблъскват и с по-директна съпротива от страна на Православната църква и местното население – от

остракизъм до физическа разправа. Но все пак, за разлика от някои други балкански страни американските протестантски мисионери са били от самото начало доста по-благожелателно приети и те напускат страната тогава когато те преценяват за нужно, а не под натиска примерно на православен фундаментализъм или на краен национализъм и ксенофобия. Инак тяхното присъствие и дейност стават значим елемент от обществения климат и те имат определено място в процесите на модернизация на българското общество и култура. Те се превръщат във важен фактор за разширяване на кръгозора на българите, за пренасянето (трансфера) на културни ценности. В същото време до голяма степен благодарение на тях американците в някаква степен откриват българите, тяхната история, политически живот, аспирации, култура. Поради обстоятелството, че те не само пребивават в страната и вникват в нейните характеристики и проблеми, но и в някаква степен се идентифицират с тях, те са и по-информирани, и в някаква степен по-обективни от другите американски учени, журналисти, посетители и туристи, които я преминават през втората половина на XIX-първата трета на XX в. Разбира се, мисионерите са били мотивирани от съзнанието, че са притежатели на “истината”, на автентичното слово Божие, от желанието да “реформират” Ориента в духа на протестантската реформация и превърнат българите в “добри християни”.¹

Както пише Томас Лоури. “Първата задача на протестантската мисия е даде Божето слово на народите на техен собствен език”.² Дейността американските протестантски мисионери, ехния прозелитизъм и просветната дейност (основно от конгрегационалистката и методистката деноминация), както и ролята им за изграждане на представите за българите през периода от средата на XIX век насетне, са били предмет на доста научни изследвания, от български и американски автори. Положителните оценки на мисионерската дейност изхождаха от американски учени или от българи-протестанти. Негативното отношение към мисионерите и техните

---

¹ Clarke, James F. *The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History*. Ed. By Dennis P. Hupchick, (Boulder: East European Monographs No. 252, 1988., p. 312.

² Laurie, T. *The Ely Volume: or the Contribution of Our Foreign Missions to Science and Well-being*. Boston, 1881, p. 228 - цит. по Генов, Георги. Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Ригс. – Исторически архив, год. III, кн. 9-10, ноември 2000-май 2001, с. 2.

последователи се засили през периода на “студената война” (пасторските процеси от края на 40-те години, квалифицирането на мисионерите като представители на “културния империализъм”). Последните две десетилетия (още преди началото на демократичните промени), обаче, се очерта една промяна в оценката на дейността на американските протестантски мисионери представена в сериозните исторически изследвания. Публикувани бяха статии, студии и книги, проведени бяха научни конференции посветени на историята на Роберт колеж, на образователната дейност, на подкрепата на българската национална кауза и нейното популяризиране отвъд океана. Би могло да се каже, че тези нови публикации не само допринесоха за по-обективна и балансирана оценка на дейността и ролята на американските протестантски мисионери в българското общество, но очертаха една нова перспектива в изследванията на модерната българска култура.

Най-значимите научни изследвания по темата принадлежат на такива изявени български историци като Маньо Стоянов, Петър Шопов, Веселин Трайков, Петко М. Петков, Андрей Пантев, Мария Тодорова, Христо П. Христов, Георги Генов, Иван Илчев, Пламен Митев.³

От американска страна приноси към разработването на темата имат Уилям Хол, Марин Пундев, Филип Шашко, Татяна Несторова, Барбара Рийвс-Елингтън и най-вече Джеймс Ф. Кларк.⁴

---

³ Стоянов, М. Начало на протестантската пропаганда в България. – Известия на Института за история, т. XIV-XV, 1964; Шопов, Петър. Пропагандната и просветата дейност на американските протестантски мисионери в българските земи през XIX в. – Известия на Инст. за история, 23, 1974; Трайков, В. Протестантските мисионери и борбата на българския народ за църковна независимост. В: България в света от древността до наши дни. Т. I (София, 1979); Пантев, А. Историческата българистика във Великобритания и САЩ (1856-1919) (София, 1979); Петков, П. М. Американските протестантски мисионери в България, 1917-1918 г.. -Исторически преглед, 1982, кн. 3; Христов, Хр. Протестантските мисии в България през XIX век. София, 1982; Генов, Георги. Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Ригс. – Исторически архив, год. III, кн. 9-10, ноември 2000-май 2001, с. 2-121; Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка (XIX-началото на XX век). София, 2003.

⁴ Hall, William W. Puritans in the Balkans: The American Board of Missions in Bulgaria, 1878-1918. Sofia, 1938; Хол, Уилям Уебстър. Пуритани на Балканите. Прев. от англ. София, 2008; Несторова, Т. Американски мисионери сред българите. София, 1979; Пундев, М. България, Америка, Русия (София: Изд-во Весела Люцканова, 1996); Clarke, James F. Bible Societies, American Missionaries and the Revival of Bulgaria (New York: Arno Press NY Times, 1971; Clarke, James F. Americans and the April Uprising. (East European Quarterly, vol. 11, # 4; Clarke, James F. The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History. Ed. By Dennis P. Hupchick, (Boulder: East European Monographs No. 252, 1988); Shashko, Ph. A Recent Discovery: Elias

Появата на американските мисионери в българските земи колкото и да изглежда на пръв поглед инцидентна и странна, не е резултат на чиста случайност. В началото на XIX век се наблюдава оживление на мисионерската дейност в Съединените щати. То е обусловено от проблемите свързани с неудържимата експанзия на Американската република и преместването на “подвижната граница” все по-назапад, но мисионерската евангелизаторска активност се насочва и извън нейните предели, включително в далечни и даже екзотични страни. Това засяга с течение на времето основните деноминации, но инициативата идва от Презвитерианската църква на Съединените щати. Тя действа успоредно с Конгрегационалистката (Съборна) църква на Нова Англия, тъй като двете деноминации са много близки в отношението им към калвинизма. С оглед на избягването на съперничество Б. М. Палмър излиза с “План за обединение” на техните дейности. Един от резултатите на тяхното сътрудничество е създаването на Американския съвет на комисионерите за чуждестранните мисии (АСКЧМ, American Board of Commissioners for Foreign Missions). През 1810 г. по инициатива на група студенти от конгрегационалистката Андовърската теологическа семинария в Масачузетс е създаден Американския съвет на комисионерите за чуждестранните мисии (АСКЧМ).⁵ По-сетне мисионерски дружества създават и други деноминации – баптисти (1813 г.), методисти (1819 г.), епископалната църква (1836-37 г.), лутеранската (1839 г.) и други. През 1870 г., обаче, Презвитерианската църква се оттегля от Американския съвет, така че по-нататъшната мисионерска дейност в българските земи се извършва от конгрегационалисти. Мисионерският интерес към Османската империя датира от началото на XIX в., както от страна на американски, така и на британски организации – библейски дружества и различни протестантски деноминации. Всъщност протестантската дейност в региона, в българските

Riggs' Translation from *Bulgarski Narodni Pesni* by the Miladinovi Brothers. – *Etudes balkaniques*, 1, 1990; Пундев, Марин. *България, Америка, Русия*. София 1996; Reeves-Ellington, Barbara. “That Our Daughters May Be As Corner Stones”: American Missionaries, Bulgarian Nationalists and the Politics of Gender, 1832-1872. Binghampton, 2002.

⁵ Reid, Daniel G. (Ed.) *Dictionary of Christianity in America*. Downers Grove, Ill., 1990, pp. 44, 515.

земи в частност е съвместна англо-американска инициатива, но реално дейност развиват и методистката и конгрегационалистката деноминации.⁶

От 1819 г. Американският съвет започва да изпраща мисионери и в различни части на Османската империя. В хода на тази дейност американските мисионери “откриват” и на българите като отделен народ в рамките на православните поданици на султана (рум миллет). Още през 1826 г. функционер на Британското и чуждестранно библейско дружество посочва необходимостта от превод на Светото писание на български език. Мисионерите на Американския съвет посещаващи Османската империя наблягат въпху необходимостта от действие в нея от 30-те години на XIX век, а през 1841 г. мисионерът Х. Хоумс (H.A. Homes) пише до централата на АСЧМ, че “една мисия сред българите е по-необходима отколкото сред другите народи, но между тях все още няма мисионери”.

Първите контакти между българите и американските мисионери датират от 30-те години на XIX в., но сериозна прозелитистка и просветна дейност – двадесетина година по-късно. Един от първите и разгърнали широка и многостранна дейност в България мисионери е Джеймс Франклин Кларк. Той живее в страната 57 години и става патриарх на американските мисионери, в много отношения показателен пример за ролята и значението им в българо-американските връзки и отношения. Независимо от това неговата дейност е не особено известна, като изключим кратко биографично изложение и позовавания на моменти от неговата мисионерска кариера.⁷

Както е известно първият контакт между българите и американските мисионери датират от 30-те години на XIX в., а сериозната прозелитистка и просветна дейност – двадесетина година по-късно. Началото е поставено с опознавателната обиколка на двамата представители на АСКЧМ Хенри Дж. О. Дуайт и Уилям Шофлер през 1834 г.⁸ Един от първите мисионери, които

---

⁶ Clarke, James F. *The Pen and the Sword*, p. 313.

⁷ Вж. Илчев, И., Пл. Митев. *Докосвания до Америка (XIX-началото на XX век)*. София, 2003, с. 388-389; Райчевски, Ст. *Америка и България (до Учредителното събрание от 1879 г.)* София, 2003, с. 183-184.

⁸ Thompson, Edward. *Our Oriental Missions*. Vol. 2. *China and Bulgaria*. Cincinnati, 1870; Clarke, J. F. *Americans and the April Uprising*. – *East European Quarterly*, Vol. XI, No 4 (1978) p. 423.

се установяват сред българите е Джеймс Кларк, комуто е съдено да действа сред тях и най-дълго време – повече от 65 години.

Джеймс Франклин Кларк е роден на 31 януари 1832 г. в гр. Бъкленд, щат Масачузетс. Той е пети син (от общо 8 деца) на Бенджамин Ф. Кларк (1792-1872), конгрегационалистски свещеник и Сара Чаплин Кларк (1771-1840). Издирванията на самия Дж. Ф. Кларк и на неговия внук – известния американски историк-българист Джеймс Франклин Кларк II проследят родословието на семейството само до дядото на първия – Семюъл Кларк. Според официални данни предоставени от Секретаря на Република Масачузетс този родоначалник е участник в Американската революция и като редник в ротата ва кап. Коулс от полка на полк. Удбридж и в полка на Елиша Портър, участва в някои от най-знамените нейни епизоди – първата битка при Лексингтън на 19 април 1775 г. и походът към форт Тикондерога през 1776 г. Семюъл Кларк, земевладелец, участва във войната като доброволец, на собствени разноски до октомври 1777 г.⁹

Джеймс Кларк завършва теологическа семинария в Андоувър и Амхърст Колидж и получава степен доктор по теология. Андоувърската семинария е свързана със създаването на Американския съвет на комисионерите за чуждестранните мисии и това определя избора на младия човек да се посвети на мисионерството. Преди да потегли на Изток, той се оженва за Изабела Дж. Дейвис, негова спътница през следващите 40 години. (починала на 16/28 февруари 1894 г. в България).

Мисионерската и просветна дейност на Дж. Ф. Кларк в България започва през 1858 г. Той се установява в Пловдив където вече почнал да действа неговия колега Уилям Мериам. Кларк предприема пътувания в района около града и по-далече (до Стара Загора, София, Ниш, Видин, Търново), впечатленията от които го окуражават и той стига до заключението, че българите се намирили “на прага на духовна революция”. Още от началото на своето дълго пребиваване в българските земи Джеймс Кларк наред с обичайната дейност на мисионерите – проповеди, разпространяването на Библията и на религиозни брошури, проявява силен

---

⁹ Архив Джеймс Ф. Кларк, ЦДА – Отдел “Български документи в чуждестранните архиви”, КМФ 19, инв. № 443, А, I, 1, л. 13, 23.

интерес към просветното дело и полага сериозни усилия за овладяване на български език.¹⁰

Мисионерите попадат в българската през периода когато “българо-гръцката разпра” – борбата на българите срещу Цариградската патриаршия, за църковно-национална автономия достига своя апогей. Мисионерите бързо се ориентират в конфликта и вземат недвусмислено отношение по него. За тях борбата на българите за независима църква е движение за “еманципация” от “потисничеството”, направлявано от “духа на свободата”, в който каузата на българите е “справедлива”, както Джеймс Кларк пише от Пловдив. “Друг въпрос възбужда нашата тревога, но и нашия интерес и симпатии. Духът на свободата у българите ги е накарал да се надигнат срещу гръцката йерархия. Те чувстват, че имат права и ги заявяват.” Чарлз Морс отбелязва: “Българите от Европейска Турция сега са три до четири пъти повече от гърците; и те справедливо чувстват, че не може повече да се покоряват на унижението и потисничеството, и силно желаят признаването на древните им привилегии.” В доклад от мисионерската станция в Одрин от 1861 г. се посочва: “Борбата на българите срещу гърците предизвиква интерес и вълнение. Пет милиона души се опитват да се освободят от робството на гръцката йерархия.” Мисионерите естествено не могат да се удържат от аналогия между българската църковна борба и протестантската Реформация: “Понякога се изразяват толкова възвишени чувства, че силно напомнят за началото на Реформацията.” се изтъква в същия доклад. Такова е и мнението на Морс: “По същия начин в тази борба българите са накарани да изследват ученията на Писанието и да ги сравнят с тези на Гръцката църква. Един от водещите им представители издаде памфлет на толкова искрен и завладяващ език, че ни напомня за Лутер в зората на Реформацията.”¹¹

Уилям Мериам отразява в своя дневник “свадите” между българи и гърци (които стигат до ожесточени ръкопашни схватки в пловдивските

---

¹⁰ Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка с. 165-178 - Приложение – Из дневника на Уилям Мериам (1859-1860 г.).

¹¹ Посочванията на «Мишънъри Хералд» тук и по-долу са издирени и обнародвани от Персида Златков. България и българите през погледа на американските мисионери за периода 1857–1888 г. (по материали от The Missionary Herald), в превод на Борис Попиванов. - <http://reocities.com/paris/jardin/4656/ABCFM-BULGARIA.html>

църкви, както става на 12 декември 1859 г. и на 1 януари 1860 г.) Мисионерите установяват връзки с българските водачи в Пловдив, като д-р Стоян Чомаков, Йоаким Груев – директор на българското класно училище. Някои българи проявяват желание да използват някои методи на протестантизма за целите на църковната борба. Според свидетелството на Мериам на 13 март 1860 г. Йоаким Груев го известил, че група разпалени младежи възнамерявали да отидат в една от гръцките църкви в града и да поискат ултимативно от гръцките духовници да изхвърлят иконите и свещите, и да почнат да проповядват “чистото евангелие”, но той успял да ги разубеди.¹²

Когато борбата на българите за независима църква е близо до решителна развръзка Кларк пише от Пловдив през 1869 г.: “През изминалия месец българите получиха от правителството признание на правото си да имат своя собствена църковна организация. Как ще повлияе това на нашата работа, още никой не може да каже. Българите се надигат за един активен живот. Аз вече знам, че американските мисионери са добили опора във всички класи на този народ. Съвестта на мислещите хора е на тяхна страна.”

Мисионерите, по тяхно собствено признание, са първоначално приети добре от българското население, което те намират за естествено от народ, който “дълго време е страдал под двойно подтисничество”.¹³

Независимо от свръхоптимистичното очакване за “духовна революция” и “реформация” и от реалния интерес към технологическите продукти на американската цивилизация като шевни машини, хармониуми и други, както и продажбата на Новия завет и религиозни брошури, мисионерите се насочват доста прагматично към просветна дейност. Към нея ги тласка проявения интерес от българските водачи, като д-р Стоян Чомаков, от български младежи, даже и от турския паша и руския вицекомсул в Пловдив.¹⁴ За това помага и случая, през 1858 г. английската филантропка г-ца Ан Марстън дарява на двете американски организации - Американския съвет на комисионерите за чуждестранните мисии (конгрешани) и

---

¹² Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка, с. 167.

¹³ Архив Дж. Ф. Кларк, КМФ 19, инв. № 443, С, II, 13, л. 1.

¹⁴ Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка, с. 169-177.

Методисткия епископален съвет по 300 английски паунда за образованието на българските момчета и момичета. Конгрегашанският Американски съвет създават училището за момчета в Пловдив и за момичета в Стара Загора. Пловдивското мъжко училище е свързано с образователната дейност на Кларк. То е открито на 22 октомври 1860 г. първоначално с четирима ученици (Петър Мусевич от Пазарджик, Никола Бояджиев от Панагюрище, Иван Тонджоров от Самоков, Андрей С. Цанов от с. Видраре, Ботевградско). Мисионерите наемат къща в Пловдив с 5000 гроша годишен наем, която служи за училище и пансион на учениците. Макар че то е било отворено за всички народности с обучение на български, турски и гръцки език, училището се посещава изключително от българчета.¹⁵ Учебната програма при четиригодишен курс включва: алгебра и геометрия, физика, химия и 5-6 други научни дисциплини, логика, спекулативна и морална философия, реторика, пеене, библейски класове.

През 1872 г. Кларк е в състояние да обобщи мисионерската дейност: „...Българският език се използва в почти всички техни църкви и училища и те разполагат с печатни учебници – някои от тях работа на мисионерите – по почти всички предмети от долните и горните класове, преподавани в обикновените учебни заведения на Америка... Мисля, че осемнадесет издания на различни части от Писанието са излезли от печат и около 60 000 бройки трябва да са в ръцете на населението... Освен тях десетки хиляди религиозни книги и стотици хиляди поучителни брошури са в обръщение навсякъде и упражняват въздействие в полза на чистото християнство.” Както Кларк посочва, “от всяко от мъжките и девическите училища при мисиите във Филипополис и Ески Загра са излезли по 80 ученици, много от които имат влияние в разпространението на Христовата истина”.¹⁶

Но ревностния мисионер оценява доста оптимистично перспективите на разрастване на протестантското влияние и в частност просветната защото девическото училище от Стара Загора остава през 1869 г. без ученички, а и Пловдивското училище е закрито на 7 юли 1869 г. Това става под предлог

---

¹⁵ Архив Дж. Ф. Кларк, КМФ 19, инв. № 443, С, II, 13, л. 2-3, 36-37; Райчевски, Ст. Америка и България (до Учредителноо събрание от 1879 г.) Соия, 20093, с. 154-155.

¹⁶ Златков, Персида. България и българите през погледа на американските мисионери за периода 1857–1888 г. - <http://reocities.com/paris/jardin/4656/ABCFM-BULGARIA.html>

лошия климат, но и там се създава нетърпима обстановка поради сблъсъци с Православната църква и враждебни настроения. Самият Кларк се оказва въввлечен в шумния скандал с разстригания монах от Рилския манастир Полиевкт, който търси подкрепа от протестантите. И макар че Кларк надделява като намира подкрепа от османската власт за правото на свободно изповядване на протестантската вяра, ефектът на този и други случаи е негативен.¹⁷ Освен това в края на 60-те години се засилва и антипротестантската пропаганда – публикувани са статии във вестници и брошури, в които протестантските мисионери са заклеймени като врагове на православието (от Тодор Бурмов, Васил Чолаков, Иван Владикин, Георги Джуров, отец Матей Преображенски), а Светият синод даже замисля създаването на специален фонд за тази цел.¹⁸ Така че се налага преместването на двете училища в по-благоприятна обстановка и за тяхно ново място е избран Самоков като отличаващ се с “по-здравословен климат”.¹⁹ След като действа за кратко като едногодишен пастирски курс в Сара Загора, училището е окончателно прехвърлено на новото място през 1871 г. Дж. Ф. Кларк става първият принципал на мъжкото училище, което от 1880 г. се нарича Американски колежански и теологичен институт (American Collegiate and Theological Institute), но е известно и като Американско научно богословско заведение. Самото название говори за неговия деноминален и прозелитистки характер, за разлика от по-престижния светски Роберт колеж в Цариград. Самоковското училище е замислено като еологическа семинария за подготовка на проповедници и техни помощници. Но скоро приема се либерализира, а програмата се разширява за сметка на светски дисциплини, като между 1884 и 1909 г. срок на обучение се увеличава от 5 на 7 години (6 години научен курс и 1 година теология).²⁰ През 1885-86 г. се създава и промишлен клон (печатница и дърводелска работилница), което позволява частично решаване на постоянните финансови проблеми, макар че училището никога не става

---

¹⁷ Стоянов, М. Начало на протестантската пропаганда в България. – Известия на Института за история, т. XIV-XV, 1964; с. 49.

¹⁸ Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка, с. 121-124.//

¹⁹ Пак там, с. 376.

²⁰ Архив Дж. Ф. Кларк, КМФ 19, инв. № 443, С, II, 13, л. 38.

самоиздържаща се институция. Учениците имат възможност да участват в ред организации с обществен характер – литературни дружества (“Надежда” – 1882 г., “Развитие” – 1891 г.), въздържателно дружество (създадено през 1882 г. с над 100 члена), клон на основаната през 1844 г. международна Младежката християнска асоциация (Young Men Christian Association), благотворително дружество “Утеха” (1901 г.) Дж. Ф. Кларк преподава там физика, геология и минералогия, и създава значителни колекции от минерали, изкопаеми животни и препарирани птици.¹ И в Пловдив, и в Самоков на учениците се предлага модерна учебна програма, макар и отделни възпитаници на Кларк (като Георги Н. Чакалов, син на един от първите българи-протестанти в Самоков, но не изпитващ симпатии към протестантството, единственият българин оставил спомени за Самоковското училище), да недоволстват от наблягането върху библейските класове и неизменното връщане на Кларк към Писанието, независимо от предмета на преподаване.²¹

Първите години от просветната дейност на мисионерите в Самоков съвпадат с политическия и революционен кипеж в българското общество и неговия апогей – избухването на Априлското въстание. Оценявайки ролята на американските мисионери Кларк отбелязва, че макар те по принцип да се въздържали от вземане отношение към политически въпроси, заслуга на мисионерите-преподатели е определено “участие във формирането на характерите на някои национални водачи”.²²

Мисионерите, макар да симпатизират на някои аспекти на националните борби на българите, принципно заемат позиция на политическа неутралност, отхвърлят революционни действия и избягват конфронтации с османските власти, които биха могли да застрашат тяхното дело. Но през 1876 г. когато българският въпрос заема централно място в голямата източна криза, те тябва да вземат отношение и определена позиция. След първоначална проява на известен скептицизъм по отношение данните за зверствата и броя на жертвите, те допринасят щото известията да

---

²¹ НБКМ-БИА, ф. 772, а. е. 1, л. 12-14, вж. Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка (XIX-началото на XX век).София, 2003, с. 389.

²² Архив Дж. Ф. Кларк, КМФ 19, инв. № 443, С, II, 13, л. 3.

достигнат до европейското обществено мнение чрез пресата и се включват в помощни акции. Тиодор Байингтън пише на 18 октомври 1876 г. от Истанбул: “Братята в България помагат в разпределянето на помощите, изпратени от Англия. По моя преценка това е най-добрата служба, с която днес могат да се натоварят. Ние печелим доверието и доброжелателството на българите както никога преди. Те виждат, че ние им съчувстваме в техните беди и че се радваме да им помогнем с каквото можем. Опитваме се да избягваме чисто политическите теми, но бихме изгубили своето влияние, ако останехме безразлични към ужасните злини, които те изтърпяха. Брат Кларк върши благородна работа в околностите на Филипополис. Брат Марш облекчава страдащите в Бояджик сътрудничейки си с епископа, свещениците и народа; надявам се, че брат Бонд ще може да съдейства във Филипополска област.”²³

През март-април 1865 г. Дж. Ф. Кларк прави пътуване по селищата в Южна България – Пазарджик, Батак, Каменица, Пещера, Разлог и други, така че опознава тези места, които ще посети при трагични обстоятелства десет години по-късно. През 1872 г. неговите пътувания го отвеждат до Битоля, едно от местата където на неговия син Уилям предстои да поеме мисионерското дело.²⁴ През лятото на 1876 г. Дж. Кларк е един от първите чужди свидетели посетил много от селищата в Тракия станали сцена на Априлското въстание и на жестокостите при неговото смазване. През юли-септември 1876 г. той придружен от един свой възпитаник (Никола Чакалов от Самоков) обикаля селища в Пловдивско и установява, че от 56 села (32 от които посещава лично), половината са напълно или частично разрушени, а броя на избитите българи според него възлиза на 5,000 души, като посочва, че впоследствие много повече умират от студ, глад и болести. Той съставя подробни списъци на разрушенията и пострадалите в Пловдивско (Панагюрище, Мусала, Арман, Мухово, Петрич, Стрелча и много други), които имат голямо значение за последвалата кампания за разпределяне на

---

²³ Златков, Персида. България и българите през погледа на американските мисионери за периода 1857–1888 г. - <http://reocities.com/paris/jardin/4656/ABCFM-BULGARIA.html>

²⁴ Архив Дж. Ф. Кларк, КМФ 19, инв. № 443, В, I, 15, л. 5; Clarke, James F. *The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History*. Ed. By Dennis P. Hupchick, (Boulder: East European Monographs No. 252, 1988).

помощи в натура и пари на пострадалите и нуждаещите се, в която Кларк играе изключително важна роля.²⁵

Докладите на Кларк за положението в районите на въстанието, редактирани и допълнени от Хенри Дуайт, са били пратени на мисионерската централа в Бостън, с предложение да бъдат публикувани в американската преса. Но ръководителите на АСКЧМ решават да запазят неутралност и отклоняват предложението.²⁶ Те стават известни чак след век, когато са публикувани от неговия внук със същото име. Може основателно да се предположи, че ако те бяха стигнали до пресата, то отзвук на Априлското въстание в Америка би бил много по-силен. Но независимо от това тези доклади имат практическо значение – за осведомяване на дошлите по-късно анкетъори и репортери, както и за помощната кампания.

През следващите месеци Кларк непосредствено участва в помощната кампания за разпределяне на помощите пристигнали основно от Англия до Централния помощен комитет в Цариград и Международния консулски комитет в Пловдив. В тази дейност той внася американска деловитост, практичност и ефективност. В неговия личен архив са запазени стотици разписки и отчетни документи от неговите български помощници – възпитаници на американските училища, български учители и други български първенци. От септември 1876 г. до нейното заминаване през април следващата година Кларк става един от първите помощници на английската филантропка лейди Емили Ан Странгфорд, създала “Фонд в помощ на българските селяни” и дошла да участва лично в разпределението на събраните помощи.²⁷

Помощта на Кларк е особено ценна тъй като той говори български, познава много добре положението на място, освен това вече посетил лично много от селата засегнати от репресиите, направил е статистика на убитите, ранените, нуждаещите се, на опожарените къщи и вече се е включил в помощната дейност, като е почнал да разпределя помощи от името на

---

²⁵ Архив Дж. Ф. Кларк, КМФ 19, инв. № 443, В, I, 16; С, II, 13, л. 13.

²⁶ Clarke, James F. Reporting the Bulgarian Massacres. - Clarke, James F. The Pen and the Sword, pp. 422-438.

²⁷ Генов, Р. Източният въпрос, Априлското въстание и английската филантропия: Семейството Странгфорд и Българите. София, 2007. с. 30-31.

Централния помощен комитет в Цариград. Кларк започва строителството на временна болница в Батак, която е по-късно поета от лейди Странгфорд. С тази предварителна работа и познаването на езика и условията Кларк става неин неоценим помощник. В неговия личен архив са запазени стотици разписки и отчетни документи от неговите български помощници – възпитаници на американските училища, български учители и други български първенци.²⁸

Джеймс Кларк е известен със своя мисионерски ентузиазъм, но в случая той се съгласява с лейди Стренгфорд да не съчетава грижите за телата на страдащите с грижи за душите им. Все пак на английската филантропка се налага да опровергава обвиненията отправяни (включително от американския генерален консул Юджийн Скайлър, смятан за голям приятел на българите) към американския пастор, че използва притесненото положение на хората под неговите грижи, за прозелитизъм. Той се състои в раздаването на религиозни брошури в Батак и пеене на химни.²⁹ Помощната акция почнала през 1876 г. и всъщност продължила до края на Руско-турската война.

Докладите на Джеймс Кларк за събитията в България и положението на бедстващото население, редактирани и допълнени от Хенри Дуайт, са били пратени на мисионерската централа в Бостън, с предложение да бъдат публикувани в американската преса. Но ръководителите на АСКЧМ решават да запазят неутралност и отклоняват предложението.³⁰ Подробният доклад на Кларк и Хенри Дуайт за Априлското въстание и неговите последици – “Страданията в България”, обаче остава непубликуван в *Missionary Herald*. Едва 1883 г. в ретроспективната статия на Кларк в *Missionary Herald* озаглавена “Мисионерството сред българите» са изложени данни за жертвите и страданията на българите при потушаването на

---

²⁸ Джеймс Ф. Кларк. Кратко описание на работата за подпомагане на българите и други страдалци от въстанието през май 1876 г." (30 април 1877 г.); Списък на опожарените къщи и убитите жители на села в Южна България (1877); Списък на потребностите на пострадалите от репресиите по време и след Априлското въстание от храна, дрехи, постелки и подслон. - ЦДА, Архив Дж. Ф. Кларк, КМФ 19, инв. № 443, В, I, 7; В, I, 15; В, I, 16; С, I.

²⁹ Viscountess Strangford. Report of the Expenditures of the Bulgarian Peasant Relief Fund. With a Statement of the Distribution and Expenditures. 2nd ed. London, S. a. [1877], p.15.

³⁰ Loco cit.

Априлското въстание. “Страданията в България”, стават обществено достояние един век по-късно чрез публикациите на внука на Кларк, носещ същото име - виден американски историк, чиято цялостно творчество е свързано с българската тематика. Може основателно да се предположи, че ако те бяха стигнали до пресата, то отзвука на Априлското въстание в Америка би бил много по-силен. Но независимо от това тези доклади имат практическо значение – за осведомяване на дошлите по-късно анкетьори и репортери, както и за помощната кампания.

Кларк се застъпва пред турските власти за арестувани българи и ги спасява. Такива хора по-сетне го защитават от нападки съдържащи се в брошури срещу протестантските мисионери, написани на “талигаджийски език”.³¹ Помощната дейност на Кларк продължава и по време на Руско-турската война и Кресненското въстание, когато нови 20,000 бежанци пристигат в свободна България. Според неговите пресмятания Кларк участва в разпределение на помощи на обща стойност от 45,000 долара. За него самия и неговите помощници тази дейност е свързана с лишения, болести и страдания.³² Дейността и заслугите на Кларк в помощната кампания са оценени от лейди Странгфорд и други англичани, нейни помощници и оказали се на мястото на събитията.³³

Какви са непосредствените резултати от дейността на мисионерите в българските земи? От обръщение на българи възприели протестантството и станали членове на конгрегационалистката деноминация от Банско, Стара Загора, Ямбол, Баня, Костенец до АСКЧМ (Американския съвет на комисионерите за чуждестранните мисии) излиза, че за 13-годишна дейност мисионерите са успели да приобщят 109 души (което прави по-малко от 10 души годишно).³⁴ Десет години по-късно, към 1883 г. резултатите са следните – поддържането от мисионерите на 15 начални училища, 3 с по-висок характер, стотици ученици – момчета и момичета от всички региони населени с българи, издаването на седмичен вестник и на месечно списание

---

³¹ В. “Пловдив”, бр. 36, 17.09.1898 г.

³² Архив Дж. Ф. Кларк, КМФ 19, инв. № 443, С, II, 13, л. 3.

³³ Мор, Робърт Джаспър. Под Балкана. Прев. от англ. София, 1992, с. 97; Бейкър, Джеймс. Европейска Турция. Прев. от англ. София, 1994, с. 47-48.

³⁴ Архив Дж. Ф. Кларк, КМФ 19, инв. № 443, В, I, 13, л. 17-20

“Зорница” (по образец на американското издание “Чайлд’с Пейпър”), с по 4,000 абонати всяко, пет църкви, пет ръкоположени пастори, над 150 българи-протестанти (без починалите междувременно 70), около 1,000 деца посещаващи неделни училища. След 1878 г. се засилва дейността в новата столица София и паството нараства от 15 на 80 души. В същото време са построени 17 църкви или молитвени домове, главно със средства на местните протестанти (АСКЧМ участва с около 1/10 от средствата). Специално в Самоковските училища са представени българчета от 60 различни селища.³⁵

След около още едно десетилетие годишните статистики на АСКЧМ за 1894 г. регистрират следното развитие – 24 мисионери, мъже и жени, работещи в българските градове, 10 пастори, 13 проповедници, 78 български помощници, 42 регулярни молитвени домове, с паство от 2,278 души, 1,436 редовни членове, неделни училища с 1,886 ученици. Лептата събрана посетне възлиза на 7,455 долара, или по 3,23 долара на човек.³⁶

Първата голяма конституционната криза от 1881–83 г. – суспендирането на Търновската конституция не остава извън полезлението на американските мисионери В своята дописка “Настоящите промени в България” Кларк сързва политическото развитие на Княжеството с историята на българския народ: “Историята на вековете, когато техният народ е бил свободен и царете им са се славели с храброст и държавнически умения, е изучавана така подробно в училищата, че народът посрещна ентузиазирано новия Княз на България. Само че Князът искаше повече власт, отколкото либералната партия смяташе за конституционно... Той разпусна две Народни събрания с мнозинство от либерали и със специално възвание към народа успя да си осигури едно извънредно събрание, което да отмени Конституцията за седем години... Правителството използва дейно властта си, за да обуздае либералните тенденции; съобщава се, че едновременно двадесет учители са били свикани в армията, просто за да се спре влиянието им сред хората... При такива обстоятелства е напълно естествено на американските училища да се гледа с подозрение.”

---

³⁵ Архив Дж. Ф. Кларк, КМФ 19, инв. № 443, С, II, 13, л. 3-4.

³⁶ Пак там, л. 13.

След приключването на временното отменяне на конституцията Кларк пише в статията си “Последните промени в България” (1884 г.): “Управлението минаваше все повече и повече в руски ръце. Княз Александър, върнал се след няколкомесечно отсъствие със смели, решителни и изглежда мъдри мерки, си възвърна много от загубеното доверие и почит на народа... Конституцията също бе незабавно възстановена с разбирането, че някои конкретни нейни части трябва да се изменят. Когато русите се обявиха против неговите радикални мерки, той веднага поиска оставката на действащия министър на войната и уволни всички руски офицери, служещи в армията му. Последното събитие се случи на 27 октомври 1883 г. Беше самонадеяно, но справедливо.”³⁷

По време на Сръбско-българската война от 1885 г. Американският съвет недвусмислено подкрепя българите. “Никога заблудата, че Провидението стои винаги на страната на по-голямата армия, не е била разобличавана по-категорично, отколкото при последната война в България – пише в редакционна статия от 1886 г. - Силите на Сърбия, както изглежда, превъзхождаха многократно тези на княз Александър. Политическите и военните авторитети по всички краища на света нямаха съмнения, че крал Милан бързо ще завладее София. Ала има Бог на небето, на когото армиите не могат да устоят и който не би позволил това позорно нападение да успее. България може и да не постигне онова, което желае, но спечели уважението на човечеството със своята смелост и вече едва ли ще бъде възможно за европейските сили след такава блестяща защита на нейните права да възстановят положението на нещата отпреди войната.”

Мисионерите оказват и ефективна помощ. В дописка от Самоков съобщава: “Тук издигнаха болница, от която д-р Кингсбъри силно се интересува. Нашите дами са заети да шият болнични дрехи. Надяваме се да направим нещо за облекчаване на страданията. Определено бедните българи ще се нуждаят от цялата помощ и съчувствие, които могат да получат. Нашата армия е много лошо снабдена с предмети от първа необходимост – дори няма палатки срещу мразовитото време. Българите са

---

³⁷ Златков, Персида. България и българите през погледа на американските мисионери за периода 1857–1888 г. - <http://reocities.com/paris/jardin/4656/ABCFM-BULGARIA.html>

смели войници. Едно подразделение от Самоков вървя “на бегом” осем часа и после се хвърли в битка. Казват, че били ужасно изпосечени, и нищо чудно! Но смелите дела ще останат. Сърбите имат много топове, които покосяват незащитените българи.”

В месечното издание “Мисионерски новини от България”, списвано от Кларк, от април 1886 г. се посочва: “И князът, и народът заслужиха почитта, която им се отдаваше. Начинът, по който княз Александър прие силите, предложени му от Източна Румелия, търсеща обединение с България; умението му бързо да концентрира, екипира и разполага войски, където обстоятелствата изискват, личната заинтересованост, която показваше към събралите се да отбраняват своята родина и към семействата им, оставени навярно в нужда, му спечели всеобщо уважение и любов... Народът благородно последва водачеството на Княза. Много доброволци формираха редовната армия и войските дни наред маршируваха в бури и кал, за да отблъснат ненадейното нападение... Хилядно опълчение се бе събрало да защитава границите на отечеството си и целият народ, и мъжете, и жените се заеха на драго сърце да помагат в приготвянето и изпращането на доброволни и необходими доставки за армията. Мисионерите напълно съчувстваха на народа в усилията му за повече свобода и във възторжената му почит към Княза.”³⁸

Абдикацията на княз Александър I Батенберг през 1886 г. е посрещната с покруса: “Политическата обстановка в България е такава, че събужда дълбока тревога. Княз Александър, чието държание му печелеше не само любовта на неговия народ, но и възхищението на всички възвишени хора, стана жертва на интриги и е принуден да абдикира. Ръката на Русия в тази работа е явна. Нейната цел е очевидна, а именно, да не допусне между територията е и Босфора да се установи независима националност начело с един енергичен владетел. Затова тя подбуди към размирици, които доведоха до абдикацията на княз Александър. Завръщането на Княза и ентузиазираниите овации на хората бяха предостатъчно доказателство, че неговата абдикация не е техен акт и че той е изборът на нацията за неин

---

³⁸ Златков, Персида. България и българите през погледа на американските мисионери за периода 1857–1888 г. - <http://reocities.com/paris/jardin/4656/ABCFM-BULGARIA.html>

управник. Но на смиреното му покорство пред руския цар при връщането му бе отговорено с писмо, което не може да се характеризира по друг начин, освен като брутално, и за да не изложи народа си на кървава война с малка надежда за успех, Александър се оттегли” – пише в редакционна статия от октомври 1886 г

Джеймс Кларк свидетелства за заминаването на княз Александър: “Вчера ние го видяхме да си заминава от нас с много чест, но сред много скръб и плач. От двореца до отвъд покрайнините на града улицата, по която минаваше, бе претъпкана с граждани и войници, присъстващи на странното зрелище на държавния глава, който е принуден да се откаже от короната си, но оставя трона си обичан и оплакван. През краткото му царуване нашите мисионери откриха в княз Александър приятел на работата им, макар той да не признаваше протестантите, освен като част от целия народ, към който се стремеше да се отнася с безпристрастна справедливост.” Кларк обяснява промяната на чувствата на българите към Освободителката - преминаването от признателност към недоверие. В дописка от 17 март 1886 г. той пише: “Бъдещето на народа все още ми изглежда много мрачно. Русия щедро лееше злато и кръв, за да освободи народа от турците, но курсът ѝ по-късно накара мислещите българи да вярват, че целите ѝ са себични и че погълнати в милионното ѝ население, ще загубят всяко независимо съществуване.”³⁹

Кларк опитва да очертае приноса на американските мисионери за развитието на българската нация и държавност, особено в сферата на образованието и формирането на национални водачи. В споменатата статия от 1883 г. “Мисионерската работа сред българите” той сравнява ролята на образованието за политическото лидерство в България с тази в Америка: “Около петнадесет училища за начално образование упражняват видимо положително влияние. В три институции от по-висок разред са събрани стотици млади мъже и жени от всички региони, населявани от българи, и мнозина от завършилите днес принадлежат към най-влиятелните кръгове. Тези училища им предоставят толкова добра подготовка за житейска реализация сред собствения им народ, колкото съответните американски

---

³⁹ Златков, Персида. България и българите през погледа на американските мисионери за периода 1857–1888 г. - <http://reocities.com/paris/jardin/4656/ABCFM-BULGARIA.html>

институции дават за работа в самата Америка.” Кларк отбелязва също: “Народните събрания и във Филипополис, и в София дадоха място на депутат-протестант, като и двамата заеха висока позиция като способни и благонадеждни хора.”⁴⁰

Децата на съпругеската двойка Джеймс и Изабел Кларк поемат пътя на родителите си. Синът Уилям П. Кларк завършва Бостън Латин Пъблик Скуул, Амхърст Колидж в Масачузетс и тръгва по стъпките на баща като мисионер в българските земи. През 1900 г. се оженва за швейцарката Марта Гизлер, дъщеря на методистки пастир, учителка по музика в американското училище в Ловеч (от 1897 г.), после в Самоков. Двамата делят мисионерския живот в Самоков, Солун, Битоля, после за известно време в София и Пловдив, за да се върнат през 1933 г. в Щатите при своите двама сина - Хенри и Джеймс. Вторият, носещ името на дядо си, който за разлика от предните поколения Кларк не поема пътя на мисионер, но като известен историк-българист посвещава академичната си кариера на изследвания на мисионерската дейност в България.⁴¹

Дъщерята на Джеймс и Изабел Кларк, Елизабет Клап Кларк, е родена през 1868 г. в Пловдив. Детството ѝ минава там и в Самоков. Следва в колежа Маунт Холийоук, в Саут Хедли, Масачузетс, един от първите и най-добри женски колежи, но не го завършва защото трябва да се върне за да се грижи за болната си майка. След нейната смърт е отново в Америка, учи известно време в Бостънската консерватория, а през 1894-97 г. в Националния колеж за детски учителки (National Kindergarten College) в Чикаго (предградие Еванстън), като става ревностна последователка на теорията на германския педагог-създател на модерното предучилищно възпитание Фридрих В. А. Фрьобел. През 1897 г. Елизабет Кларк се завръща се в България и открива детска градина в Самоков.⁴² От 1900 г. детската градина с разрешение на Министерство на просвещението е открита в

---

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ Архив Кларк, А, II, I, л. 68; С, I, 10, л. 30; вж. също: Ангелова, Пенка, “Проф. д-р Джеймс Франклин Кларк: “Библейските общества, американските мисионери и националното възраждане на България”, Харвард, 1938 г.”, в: Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX век. Съст. Иван Илчев, Пламен Митев. София, 2004, 100-107.

⁴² Архив Кларк, С, I, 10, л. 29

София, където съществува 45 години.⁴³ Това не е първата, нито единствената детска градина в България, но специалното при нея е откриването при нея на двугодишен курс за подготовка на детски учителки, този частен курс е бил малоброен, занятията са се първоначално водили на английски език, по-късно – на български с привличане на български лектори и подготвени специалисти, като Пенка Касабова (сестра на Гео Милев; този курс завършват и други две сестри на поета). Със напредничавата методика и устройство Американската детска градина стават образец за този род институции в страната.⁴⁴ Американската детска градина се помещава в специално построената сграда на ул. “Христо Белчев” и “Солунска” (проектирана от арх. Фингов) и запазва това название до закриването ѝ през 1942 г., макар че от 30-те години става чисто българско и няма никаква връзка с Америка. Към 1932 г. Елизабет Кларк предава ръководството на градината и курса на Пенка Касабова (самата Кларк открива частна детска градина в с. Кнежа). Освен детската градина на ул. “Христо Белчев”, достъпна за сравнително заможни родители, Елизабет Кларк открива през 1914 г. и клон в Ючбунар – най-бедния квартал на София.⁴⁵ Дейността на г-ца Кларк обхваща повече от 30 години, нейното дело се разраства, намира обществено и държавно признание. Тя освен това работи в неделните училища, организира беседи за младите майки, развива благотворителна дейност в подкрепа на крайно бедните, при бедствия и войни, става инициатор за учредяване на Дружеството за покровителство на животните. От 1922 г. Елизабет Кларк издава списание “Детска градина” (излиза до 1928 г.). Тя отделя от скромните си средства значителна сума за построяване на сграда за Института за предучилищно образование. Елизабет Кларк осиновява три сирачета-българчета, едно момиче и две момчета (Жорж и Борис), на които дава своето име и осигурява образование.⁴⁶ През 1939 г. по инициатива на Елизабет Кларк е основана Фондация за предучилищно възпитание (с председател проф. Венелин Ганев и секретар Пенка Касабова), като научен и образователен институт, като дарява свои средства

---

⁴³ ЦДА, Фонд 32к (Елизабет К. Кларк), оп. 1, а. е. 2.

⁴⁴ Вж. Касабова, Пенка. Скици по пътя на живота. София, 2001, с. 104.

⁴⁵ Пак там, 30.

⁴⁶ Пак там, с. 29, 158.

(400 000 лв.) Фондацията просъществува до 1952 г. когато със закон са закрити всички частни училища и институции. На 16 април 1937 г. на тържество по случай 100-годишнината на първата детска градина в света, във Военния клуб, Елизабет Кларк получава орден “Св. св. Кирил и Методий” I степен (по предложение на Министерството на просвещението).⁴⁷ Елизабет Кларк умира на 12 декември 1942 г. и е погребана в гроба на баща ѝ в Софийските централни гробища.

Благотворителната дейност на стария мисионер Джеймс Кларк и дъщеря му Елизабет не ограничава само през периода след Априлското въстание. През 1896-97 г. мисионерите от АСКЧМ и Джеймс Кларк събират и разпределят помощи за арменците бягащи от кланетата в Османската империя, след Илинденско-Преображенското въстание - за македонските бежанци установили се в Дупница, Ихтиман, Баня, Лъджене.⁴⁸ През 1914 г. Елизабет Кларк е сред членовете на Американски помощен комитет в България, който се ангажира с различни благотворителни дейности в полза на семействата на убити и ранени войници, на бежанците (например ръчна пералня-гладачница, в която да бъдат заети вдовици от войната, както и приют за децата на работничките).⁴⁹ През 1914 г. Елизабет Кларк е сред членовете на Американски помощен комитет в България, който се ангажира с различни благотворителни дейности в полза на семействата на убити и ранени войници, на бежанците (например ръчна пералня-гладачница, в която да бъдат заети вдовици от войната, както и приют за децата на работничките).⁵⁰

Извън формалната проповедническа и просветна дейност мисионерите се ангажират и с по-широка дейност насочена към българското общество. Една нейна форма са неделните училища, които се възприемат в българската преса като “една от твърдите основи на републиканските нареди в Съединените държави”.⁵¹ В интерес на точността неделните училища, като форма и организация за елементарна просвета и

---

⁴⁷ Пак там, с. 37.

⁴⁸ Архив Кларк, В, I, 43, л. 29.

⁴⁹ ЦДА, фонд 32к, оп. 1, а. е. 3, л. 1-8.

⁵⁰ Пак там.

⁵¹ в. “Время”, годл I, № 36, 23.04.1866 г. – цит. по Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка, с. 77.

социализация в условията на демографска експлозия и индустриално и формиращото се урбанизирано общество, възникват във Великобритания през 70-те години на XVIII в., но в скоро време те получават разпространение и в Америка, а също и в европейски страни, които са далеч от британските условия.⁵² За около 30 години броят на неделните училища на ротестантите се увеличава повече от 4 пъти (съответно 13 училища през 1875 г. и 57 през 1909 г.)⁵³

Дейността на мисионерите в определена степен стимулира и начални изяви на жените в обществената сфера, излизането им от принижена роля в патриархалното семейство. От 1883 г. известната Елен Стоун и други мисионерки организират летни библейски школи в различни градове, от 1886 г. те се провеждат в Самоков по програма изработена от Джеймс Кларк и Андрей Цанов, от Българското евангелско дружество (от 1895 г. летните библейски курсове се провеждат съвместно от конгрегашани и методисти).⁵⁴ Важна част от дейността на Джеймс Кларк, донейде пренебрегвана от изследователите, са усилията му за пропагандиране на въздържателната кауза, на която той е един от пионерите в България. Ангажирането на мисионерите с нея, по начало, е естествено. Въздържанието, т.е. умереността във всичко и особено в чувствените наслади, както и борбата срещу порока това е един от основните добродетели на пуританите. В това отношение дейността на Кларк е пренасяне на опита на въздържателните кампании и организации в Съединените Щати, където те започват от средата на XVIII в., продължават през следващия, но особено се засилват след Гражданската война - Лигата срещу салуните (Anti-Saloon League), Партията за забрана на алкохола (Prohibitionist Party) и прочие. Както посочва в писмото си до прословутия филантроп Андрю Карнеги (1908 г.) самия Джеймс Кларк дава обет за пълно въздържание (включително и по отношение употреба на тютюн) през 1850 г. по време на кампанията в

---

⁵² Genov, R. The Monitorial (Bell-Lancasterian) System and the Modernisation of Bulgarian Education. – In: Kostova, L., Dobing, M., Wadham-Smith, N., Payne, J.-A. (Eds.) Britain and Europe. Veliko Turnovo, 1993, p. 143. Laquer, Thomas. Religion and Respectability: The English Sunday School and the Formation of a Respectable Working Class. New Haven, 1977; Rice, Edwin Wilbur. The Sunday-School Movement, 1780-1917 and the American Sunday-School Union, 1817-1917. Philadelphia 1917.

⁵³ Несторова, Т. Американски мисионери сред българите. София, с. 64.

⁵⁴ Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка, с. 77.

Америка на ирландския проповедник отец Матю (Теобалд Матю – ирландски монах-капуцин, който под влияние на квакери се посвещава въздържателска агитация, и организира големи кампании в Ирландия и Англия, както и голям тур в Съединените Щати).⁵⁵ През 1880 г. Франсис Е. К. Уилард (1839-98), видна педагожка и активистка на въздържателното движение в Съединените Щати, се обръща към мисионерката Зои А. М. Лок, да се заеме с въздържателната дейност в България. През 1890 г. е създадено първото въздържателно дружество, което е свързано с американския Женски въздържателен съюз. През 90-те американските мисионери и Кларк в частност полагат усилия за публикуване на въздържателна литеература и песни. В американските мисионери се провеждат състезания за наградите на американския филантроп Деморест за речи на въздържателна тема. Речите на спечелилите състезанието се превеждат и отпечатват с хиляди екземпляри, за да се разпространяват със съдействието на българското Министерство на образованието. Едно дарение от 500 лева, с които са отпечатани 100,000 брошури (общо 540,000 стр.)⁵⁶ Самият Дж. Ф. Кларк дава през 1908 г. 200 долара и с помощи от Америка, Англия и България издава и разпространява 150,000 брошури, афиши и циркулярни писма, публикува материали като приложения към вестници, статии в медицински списания. Това са основно преводни статии и афиши издавани от американски въздържателни организации и на Интернешънъл Риформ Бюро във Вашингтон. Тези материали са издавани и разпространявани от Кларк и Българското евангелско дружество с председател Вълко Ив. Шопов (един от най-изявените българи-протестанти, учител, предприемач и кмет на Пловдив). Пакети от такива материали са пращани на членовете на Народното събрание, с оглед да се приеме законодателство за ограничаване или забраняване на производството на опияняващи питиета и на питейните заведения, каквито по това време действат в редица щати в Америка. Семейство Кларк успява да привлече вниманието на царица Елеонора, известна с благотворителната си дейност, за въздържателната кауза. Тя им дава нееднократно аудиенции и обещава съдействие. Но нито тя, нито

---

⁵⁵ Архив Кларк, В, I, 48, л. 20.

⁵⁶ Архив Кларк, В, I, 43, л. 50.

българските управници, в частност министъра на вътрешните работи Михаил Такев (иначе благосклонно настроен към каузата), са готови да приемат американската практика на т.нар. местна опция (забрана на производство и продажба на алкохол по решение на отделни селища, графства или щати). Това не обезкупажава Кларк, който продължава чрез издаването на въздържателна литература за въздействия върху общественото мнение. През периода 1896-1907 г. са отпечатани и разпространени брошури, приложения и циркуляри в 78,000 екземпляра (с общо 484,000 страници, на стойност 1,067 франка). Следващите две години (1907-09) тази дейност рязко се увеличава (191,000 екземпляра с 2,888,000 стр., на стойност 1936.82 франка, от които 1082 франка получени като помощи, а останалите – дадени от самия Кларк). От тях 9,000 брошури са изпратени в Македония.

На 17.10.1909 г. Джеймс Кларк получава апоплектичен удар, който го приковава на легло. Но дори и тогава, с помощта на две учителки от детската градина на дъщеря му, той довършва 13 статии публикувани като приложения в български вестници. Те са отпечатани в приложения към две списания (в 6,200 екземпляра, 1/3 от тях пратени в Македония). С успех се ползва брошурата на Кларк “Робството в България” (има се предвид “робството” по отношение на 1,700 питейни заведения в страната). По време на болестта му Кларк е посетен пет пъти от царица Елеонора в дома му на софийската улица “Христо Белчев” 21, станала център на благотворителни инициативи. Брошурата “Робството в България” е препечатана през 1914 г. в 10,000 екземпляра. Тогава са отпечатани и 2,000 циркуляра, както и афиша “Последните стъпки на пияницата” в 10,000 екземпляра. Въздържателната дейност намира съдействие от страна на българските власти – министерствата на просвещението, на външните работи и вероизповеданията, на министерството на войната, на Екзархията, които разпространяват материалите по училищата в България и Македония, в казармите. Макар да не са постигнати забележителни успехи на национално ниво усилията на Кларк не остават без резултати. Освен че се популяризира

въздържателната кауза, до 1914 г. жителите на 23 села решават да затворят кръчмите, към това време се създават 27 въздържателни дружества.⁵⁷

Край на неуморната и безкористна дейност на Джеймс Кларк достигнал патриаршеска възраст слага смъртта му на 2.07.1916 г. Погребението му е извършено при стечение на няколко стотин души, а повечето български вестници поместват некролози. Според завещанието му от 10 юли 1911 г. Джеймс Франклин Кларк оставя на дъщеря си всичките си акции от каучукова плантация в Чиapas, Мексико (Chiapas Rubber Plantation Co.) и ½ част от останалата му собственост, а на синовете си Уилям и Джеймс – по ¼ части, което показва, че мисионерът не е бил лишен от качества на бизнесмен и би могъл да преуспее на това поприще, ако би го избрал.⁵⁸

Джеймс Кларк има големи заслуги за “откриването” на българите в Северна Америка. Преди и след Освобождението той пише дописки до органа на АСКЧМ “Мишгънъри Хералд”, статии и брошури за мисионерския център.⁵⁹ Неговите чувства и симпатии към българите – един “способен и обещаващ народ”, никога не се променят.⁶⁰ Още от самото начало мисионерите откриват, че българите, наброяващи по тяхна преценка 6 млн. души, обитават не само “същинска” България, т.е. земите на север от Балкана, но са преобладаващ елемент в Тракия и Македония. В брошурите на Кларк се съдържа упрек към решенията на Берлинския конгрес разделили българите на “приблизително равни части между България под управлението на княз, плащаща само данък на султана, Източна Румелия, с губернатор назначаван от султана, но с либерална конституция, и Македония под пълния контрол на турското правителство”.⁶¹ Мисионерите имат и критично отношение към “тиранията на гръцката църква, която в течение на хиляда години ги (българите) е включила в своята организация и

---

⁵⁷ Архив Кларк, С, II, 13, л. 48-55.

⁵⁸ Пак там, А, I, 1, л. 4.

⁵⁹ Вж.: Шашко, Ф., Гринберг, Б., Генов, Р. Американски пътеписи за България (Съст. и ред.) (София, 1999, с.); American Board of Commissioners for Foreign Missions. The Bulgarians: Mission Work Among the Bulgarians (1883) - ЦДА, Архив Дж. Ф. Кларк, КМФ 19, инв. № 443, С, II, 13; American Board of Commissioners for Foreign Missions. Bulgaria and Salonika in Macedonia (1895) – два очерка – за България – от Дж. Ф. Кларк (с. 3-6) и за Солун – от Дж. Хенри Хауз - ЦДА, Архив Дж. Ф. Кларк, КМФ 19, инв. № 443, С, II, 13.

⁶⁰ Архив Кларк, С, II, 13, л. 2.

⁶¹ Пак там, л. 1.

е унищожила тяхната книжовност и напълно е пренебрегвала народния език в своите служби”, и съответно симпатии към стремежите на българите към “национално пробуждане”.⁶² Естествено е те, Кларк в това число, да акцентират важната роля на Библията и на нейните преводи на “сладкия майчин език”.

Джеймс Кларк може да бъде посочен и като пример за степента на идентифициране на мисионерите с българската национална кауза и ангажиране със защитата на справедливи аспирации на българите. След злощастния Букурещки мир от 1913 г. Кларк, Джон У. Беърд и Робърт Томсън, английски мисионер работещ в Самоковското училище, изпращат меморандум до британския външен министър сър Едуард Грей, датиран 5 август 1913 г., в който настояват за справедливо третиране на България и посочват българския характер на преобладаващата част от населението на Македония. “След като познаваме от години Македония, било в резултат на пребиваване или пътувания, или и двете заедно, на смесване с хората и живеене в техните домове, ние сме напълно убедени, че голямото мнозинство от населението на района, който наричаме “македонско поле” на нашата дейност, е българско по произход, език и обичаи и съставлява неразделна част от българската нация”.⁶³ Внукът на Кларк, известния американски историк Джеймс Ф. Кларк потвърждава, че: “Американските мисионери Никога не са говорили за славяните в Македония като за нещо друго, освен като на българи”.⁶⁴

С течение на времето мисионерите и техните деца, родени в България, се привързват към страната и нейния народ, стават “български американци”. След като живеят продължително в страната и свикват с относителното спокойствие и естествени отношения на патриархалната

---

⁶² Пак там

⁶³ Tsanoff, Vladimir A. Reports and Letters of American Missionaries Referring to the Distribution of Nationalities in the Former Provinces of Ottoman Turkey, 1858-1918 . Chosen and edited by Vladimir A. Tsanoff (Sofia, 1919), с. 71-73; Пундев, М. Културната преориентация на България след 1878 г. – В: България, Америка, Русия, с. 101.

⁶⁴ Clarke, James F. Americans Discover Bulgarians in Macedonia. – В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 1. София, 1983, с. 526-537.

среда, те после имат проблеми с ритъма и напрежението на живота в Съединените щати.⁶⁵

Тезата за американското мисионерско присъствие и активност в българските земи като проява на “културен империализъм” и проправяне на пътя за икономическа и политическа експанзия едва ли е оправдана в случая. Разбира се, мисионерите са били мотивирани от убеждението за превъзходство на своята вяра, в мисията за разпространяване на Библията, на неподправеното слово Божие. Но нито се стига до превръщането на щогоде значима част от българите в “добри протестанти”, нито до проникването впоследствие на някакви сериозни американски корпоративни или стратегически интереси.

От третото поколение Кларк най-тясно свързан с България е внукът, който носи името на стария мисионер. Джеймс Франклин Кларк роден на 5 юни 1906 г. в Битоля, където баща му, пастор Уилям Кларк оглавява мисионерската станция. Той не става мисионер, но в известен смисъл продължава делото на дядо си и баща си като се посвещава на изследването на историята на американската мисионерска дейност в българските земи, както и на проблеми на българската история.

Семейството на Уилям Кларк живее в Битоля по време на Балканските войни и Първата световна война, а през 1919 г. се премества в Американското селскостопанско училище в Солун. Марта Кларк отвежда синовете си в Швейцария и Англия, където те получават начално образование. От Англия семейството отива в Съединените щати и там младият Джеймс завършва средно образование в Бостън. Както дядо му, баща му и неговия по-възрастен брат преди него, Джеймс Кларк постъпва през 1924 г. в Амхърст Колидж, един от малките, но качествени университети в щата Масачузетс (основател на колежа е големия американски лексикограф Ноа Уебстър, в Амхърст е прекарала целия си живот най-известната американска поетеса Емили Дикинсън, там е преподавал и друг велик поет, Робърт Фрост). Дипломира се през 1928 г., но

---

⁶⁵ Woodruff, Elizabeth A. *Where the Heart Is: A Journey of a Lifetime*. Alexandria, VA, 1996, pp. 12, 49.

вместо да стане мисионер както повелява семейната традиция, следва увлечението си по историята и се насочва към академична кариера.

През 1928 г. Джеймс Кларк спечелва стипендия за Харвардския университет, където получава магистърска степен, а година по-късно започва докторантура под ръководството на известния специалист по модерна европейска история Уилям Ленджър (William Leonard Langer, 1896–1977). В Харвардския университет Кларк осъзнава смисъла на своя живот като работа в сферата на науката за представяне пред американското общество историята, езика и традициите на българите.⁶⁶

В рамките на своята докторска програма, под ръководството на проф. Ленджър, Кларк предлага да направи изследване върху дейността на протестантските мисионери. Още повече, че това е проблем върху който обръщат внимание и първите участници в американо-българския научен диалог от края на XIX век професорите Лио Винер и Иван Шишманов. В продължение на три години (1931-1933), Кларк работи в архиви, посещава места, свързани с темата, среща се с учени и присъства като неофициален наблюдател на II-та (Букурещ 1931) и III-та (Истанбул 1932) балкански конференции. Петдесет години той ще носи в сърцето си чувството на признателност и благодарност към български учени, с които общува през този период и които определят съдбата му на българист. В последното си интервю за българските медии през 1981 г. той ги назовава по същия начин, както прави това и предговора на докторската си дисертация: Михаил Арнаудов, Васил Златарски, Йордан Иванов, Петър Ников, Стефан Бобчев.

Пак в предговора на докторската си дисертация Кларк пояснява, че неговото изследване идва в отговор на апела на проф. Шишманов да се проучат архивите на протестантските мисионери с оглед на това да се изследва ролята на Америка в Българското възраждане. В процеса на научното дирене Кларк изследва както архивите на Американския съвет на пълномощниците за чуждестранните мисии, така и архивите на Британското и чуждестранно библейско дружество в паралел с българските източници от

---

⁶⁶ Вж. Ангелова, Пенка, “Проф. д-р Джеймс Франклин Кларк: “Библейските общества, американските мисионери и националното възраждане на България”, Харвард, 1938 г.” - В: Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX век. Съст. Иван Илчев, Пламен Митев), София, 2004, с. 100-107).

епохата на Възраждането. В хода на изложението той доказва, че работата на протестантите сред българите е част от мащабен проект за християнизация и реформация, започнал в началото на XIX век и включващ мисионери от Британското и чуждестранно библейско дружество и Американския съвет на пълномощниците за чуждестранните мисии и имащ за краен резултат превода на Библията на говорим български език.

От 1931 г. Джеймс Кларк работи самостоятелно три години в българските архиви и библиотеки, посещава множество селища свързани с неговото изследване. Ценна помощ и съвети получава от най-авторитетните български историци и филолози, Васил Златарски, Александър Теодоров-Балан, Йордан Иванов, Петър Ников, Михаил Арnaudов. Младият учен използва широко архива на Американския съвет на пълномощниците за чуждестранните мисии (сега съхраняван в библиотеката Хъфтън на Харвардския университет), както и негови публикации, архива на Британското и чуждестранно библейско дружество, френски и австрийски архиви, също и големия личен архив на своя дядо. Опираше се и на широк кръг исторически изследвания, включително от български автори, последното доста рядко правено от тогавашните западни автори.

Джеймс Кларк не е склонен да приема пресилените на моменти самооценки на някои от американските мисионери за тяхната определяща културна и политическа роля и влияние в съдбата на България през епохата на Възраждането, за формирането на българския политически елит. Самият той си поставя доста скромна цел – да разкрие причините за интереса американските мисионери към България и отражението на продължителната работа по превода на Библията върху българското Възраждане. Действително в своя труд Кларк се е концентрирал върху сложния път на осъществяването на това епохално дело, но го е разкрил на фона на големите културни и националнообразуващи процеси.⁶⁷

---

⁶⁷ Вж. Генов, Р. Джеймс Франклин Кларк – основател на историческата българистика в Америка. – В: Кларк, Джеймс Ф. Библията и българското Възраждане. Прев. от англ. София, 2006, с. 230-238.

След защитата на дисертацията Кларк работи известно време като асистент по история в Харвардския университет, в Масачузетския технологичен институт, преди да постъпи като преподавател по история и политически науки в колежа на Айдахо през 1939 г. Когато през 1941 г. Съединените щати влизат във войната, американските мисионери и техните деца, които познават като никой друг далечни страни, стават изведнаж ценни кадри. Кларк постъпва в един от отделите на Библиотеката на Конгреса и изпълнява задачи на Управлението на стратегическите служби (Office of Strategic Services), нововъзникнала разузнавателна и аналитична агенция, каквато Съединените щати дотогава не са имали. (Впрочем шеф на нейния отдел за изследвания и анализи става известния историк Уилям Ленджър, научен ръководител на Кларк като докторант; в Управлението са привлечени и други мисионери и техни синове, като Флойд Бляк и неговия син Сирил Е. Бляк, по-сетне също известен историк). След това преминава в Службата за военна информация (1945-46 г.) В 1946 г. е аташе по печата и културата в политическата мисия на Съединените щати в София. През 1949 г. името на Кларк бива въввлечено в обвиненията за шпионаж на монтирания “процес срещу Трайчо Костов и неговата престъпна банда”. Преди да се върне окончателно към академичната кариера Кларк работи няколко години в Отдела за проучвания и анализи на Държавния департамент (Research and Intelligence Service, част от разформированото УСС). От 1951 до 1954 г. е професор по история в Университета на Индиана, където става основател и директор на първия в Съединените щати Институт за източноевропейски изследвания. Останалата част от неговата кариера до пенсионирането му през 1976 г. е свързана с Университета на Питсбърг, един от центровете на източноевропейските изследвания в САЩ. Благодарение на Кларк се стига до подписването на първия договор за научно сътрудничество и размяна на преподаватели между американски и български институции – университета на Питсбърг и Софийския университет “Св. Климент Охридски”.

Джеймс Кларк е бил член на различни авторитетни научни организации като Американската историческа асоциация, Американската асоциация за напредък на славистичните изследвания, Американската асоциация за югоизточноевропейски изследвания и други. Особено място в

неговата дейност има създаването на Асоциацията за българистични изследвания през 1979 г., на която е първия президент (до 1982 г.). Той е сред основателите на американско-българската фондация “Макгахан”. Освен това Кларк е бил гостуващ лектор в различни университети – Станфордския, Университета на Калифорния в Бъркли, Уейн Стейт Юнивърсити, Университета Дюкейн, Университета Карнеги-Мелън, университетите на Върмонт, Илинойс и други. Големи заслуги Джеймс Кларк има за развитието на българо-американските научни връзки – той участва в симпозиумите на американски и български историци провеждани в двете страни, в конгресите на Българското историческо дружество, в конференции посветени на важни годишнини от българската история. За последен път Кларк идва в България, за да участва в първия международен симпозиум за университетски четения и изследвания на българската история, инициран от неговия колега и приятел проф. Николай Генчев през 1981 г. и на международната конференция посветена 1300-годишнината на българската държава. Неговите заслуги за изследването и преподаването на българска история са отбелязани с ордена “Кирил и Методий” I степен (1976 г.) и медала “Св. Климент Охридски” (1981 г.) През 1982 г. Джеймс Кларк почива в дома си в Питсбърг. В негова памет Асоциацията за българистични изследвания учредява стипендия за млади учени.

Той остави научно творчество от над 40 книги, студии и статии, повечето от тях свързани с проблем на българската история (неговите студии и статии са издадени в отделна книга съставена от неговия ученик Денис Хупчик под заглавие *The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History*, като том от поредицата East European Monographs през 1988). Най-важните от тях са посветени на проблемите на българското Възраждане (ролята на Русия и Сърбия), на българската историография (мястото на Паисий Хилендарски в нея), на дейността на американските мисионери (по време на Априлското въстание и известяването на общественото мнение за неговото потушаване), на “откриването” на България от американците, на отразяването на Руско-турската война от 1877-78 г. от американските

наблюдатели (Дж. А. Макгахан, Ф. В. Грийн).⁶⁸ Освен това Кларк е автор на статии за България в различни енциклопедични издания.

През целия си живот той, както и други потомци на мисионери, запазва топло чувство към страната където прекарва ранното си детство и симпатии към нейния народ. Академичните му изледвания и неговата организаторска научна дейност го правят водеща фигура в запознаването на американското общество с историята и съвременните проблеми на България. Неговите приноси в това отношение му отреждат мястото на основател на академичната историческа българистика в Съединените щати.

Джеймс Кларк не се колебае да вземе отношение и към парливи въпроси и политико-филологични спорове на съвременните Балкани. Както и неговите предшественици-мисионери, които са били непосредствени наблюдатели на балканската историческа сцена, Кларк се придържа към схващането за българската принадлежност на славянското население на Македония. Без да отрича правото на това население да се самонарича както намери за добре, той определя “македонския литературен език” като мит, полемизирайки със свои американски колеги като Хорас Лънт и Стивън Фишер-Галати (виж изказването му на 58-ия конгрес на Съюза на македонските патриотически организации в САЩ и Канада (МПО)).⁶⁹

Творчеството на Джеймс Кларк е сравнително неголямо като обем, но е почти изцяло концентрирано върху българската проблематика, на която той остава верен. През целия си живот той, както и други деца на мисионери, запазва топло чувство към страната където прекарва ранното си детство и симпатии към нейния народ. Академичните му изледвания и неговата организаторска научна дейност го правят водеща фигура в запознаването на американското общество с историята и съвременните проблеми на България. Неговите приноси в това отношение му отреждат

---

⁶⁸ За пълния списък на неговите работи виж: Цанка Славчева. Историческата българистика в чужбина 1944-1980. Библиографски справочник. София: Издателство на БАН, 1983 и Историческата българистика в чужбина 1980-1985. Био-библиографски справочник. София: Издателство на БАН, 1987.

⁶⁹ В. “Македонска трибуна/Macedonian Tribune”, (Indianapolis, Indiana), год. 53, бр. 2701, 27.IX.1979г., (публикувано и като отделна брошура).

мястото на основател на академичната историческа българистика в Съединените щати.

Дейността на американските протестантски мисионери се изживява не толкова като прозелитизъм, колкото на полето на просветата и разпространението на Светото писание на новобългарски език. Макар да се твърди често, че тази дейност като цяло не може да се определи като особено ефикасна, доколкото след осем десетилетия тя оставя протестантска общност от едва няколко хиляди души, тя има и своите успехи – цялостния превод на Библията, създаването на модерни учебни заведения, на най-дълго издавания на български език вестник, поставянето началото на предучилищното образование, въздържателното движение. Ефектът от тази дейност има положителен за българското общество доколкото тя става един от факторите за неговото модернизиране, за създаването на културен и политически език, за формирането на литературния български език, за запознаване на българите с културните и политически ценности на модерната демокрация.

В известен смисъл позитивен характер има реакцията на неприемане на мисионерското усърдие – т. нар. “отбрана чрез мимикрия” (влиянието на “новите либерално-протестантски схващания” върху демократичните постановления в Устава на новоучредената Българска Екзархия, според Маню Стоянов, или създаването от българската община в Стара Загора през 1863 г. на девическо училище за подготовка на учителки, в отговор на протестантското, или женското дружество в същия град, отварянето на православна духовна семинария в Самоков в противосес на Американския колежански и теологически институт).⁷⁰

Не можем да не съгласим с някои общи изводи на Диана Мишкова, че протестантското (американско) присъствие и дейност в българските земи е един от факторите, които допринасят за формирането на възгледите на българското общество за “Запада”, “Европа”, “Америка”, “западното”, “европейското”, “американското”, както и за приносите на това присъствие

---

⁷⁰ Reeves-Ellington, B. A Vision of Mount Holyoke in the Ottoman Balkans: American Cultural Transfer, Bulgarian Nation-Building and Women’s Educational Reform, 1858–1870. *Gender & History*, 16 (1), April 2004, c. 165-166.

и дейност за развитието на образованието (в това число женското), на литературата, издателското и преводното дело, и че в този смисъл те ставата катализатор на модернизационния процес и позитивна рецепция на двете от основните западни култури – английската и американската.⁷¹

Когато преценяваме резултатите от дейността на американските протестантски мисионери, и по-специално на онези от АСКЧМ, в българските земи, като ефективност и постигане на техните цели, трябва да ги поставим в по-широк контекст. Дейността на мисионерите нито се центрира, нито се ограничава в България, нито в Османската империя. Дейността на АСКЧМ, който слага началото на мисионерската дейност от страна на американците, успява да достигне през XIX век, действително глобални измерения – мисионерите действително разпростират своята дейност във всички части (в Северна Америка – в самите Съединени Щати сред индианците, в Мексико; в Африк – Южна и Централна; в Азия и Далечния Изток – Индия, Цейлон, Китай; в Тихоокеанския басейн – от Хаваите до Микронезия, в Леванта и Османската империя). Мисионерите действат също и в Европа, в стари християнски земи, които те наричат “номинално християнски” – в католическите страни като различни части на Австро-Унгария, Испания. Така че появата и дейността им в българските земи, колкото и да предизвиква недоумение и възмущение сред определени среди, съвсем не е безпрецедентна. Представа за обсега на мисионерската дейност дава юбилейното издание по случай 100-годишнината на АСКЧМ – книгата на Уилям Елсуърт Стронг “Историята на Американския съвет: Разказ за първите сто години на Американския съвет на мисионерите за чуждестранните мисии” (издадена през 1910 г., препечатвана двукратно), макар че нейния тон е твърде възторжен и триумфалистки.⁷²

Колкото до Османската империя, в която мисионерите почват дейност по времето когато българските земи са все още нейни части, то резултатите на просветната дейност (върху която по необходимост се

---

⁷¹ Мишкова, Диана. В търсенена на балканския оксидентализъм. - [http://www.anamnesis.info/broi 1/mishkova.php](http://www.anamnesis.info/broi%201/mishkova.php).

⁷² Strong, William Ellsworth. The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. Boston: Pilgrim Press, 1910; New York: Arno Press, 1969; General Books LLC, 2009.

набляга), резултатите към 1901 г. изглеждат доста внушително – там функционират 370 обикновени училища, 44 – на гимназиално ниво, 8 колежа, 5 богословски колежа.⁷³ В това отношение постиженията им са значителни, в това число и в “българското поле”, което погледнато глобално има скромно място. Но мисионерите изпитват задоволство и гордост от дейността си в България, заявени при честване на тяхната полувековна дейност – приноса им за развитието на българския книжовен език и литература, симпатиите им към българската кауза в национално-църковното движение, подготовката на част от политическия и интелектуалния на свободна България.⁷⁴ Трябва да се отбележи, че наред с прозелитизма и просветната дейност мисионерите разгръщат в световен мащаб и широк спектър от благотворителни и социални учреждения (сиропиталища, домове за пострадали от глад и епидемии, училища за слепи, домове за бивши затворници, за “озлочестени дейвойки”, за малолетни нарушители на закона, за деца заети във фабрики и прочие). Между другото, детски градини създадени и поддържани от мисионерите има в Мексико, Индия, Япония, в Османската империя – шест, така че Софийската детска градина на г-ца Кларк е по-скоро частен случай. Детски градини действат и към много от другите училища.⁷⁵

Дейността на мисионерите не се мотивира изключително от религиозния ентузиазъм, периодически раздухван от т. нар. “възраждания” (Revivals) в американското общество през XVIII-XIX век. В по широк план те си поставят и цивилизаторска мисия, а в представите на американците от XIX век цивилизацията е неотделима от християнството и то в неговия протестантски вариант. Има и друг идеологически момент, който е най-впечатляващо представен в книгата на Андрю Карнеги (Andrew Carnegie, 1835–1919), един от създателите на американската супеперикономика, но изповядващ също убеждението за социалната отговорност на капитала, станал по-сетне може би най-известния филантроп в модерната история,

---

⁷³ Strong, W. E. The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. Boston: Pilgrim Press, 1910, p. 404.

⁷⁴ Ibid., p. 408.

⁷⁵ Ibid., p. 503.

твърде характерно озаглавена “Триумфиращата демокрация” (1886 г.)⁷⁶ Като оставим настрана победоносния патос на предприемача в голяма степен допринесъл за превръщането на Съединените щати в индустриален гигант, Карнеги набляга върху превъзходството на американския политически модел, на републиканизма, на американската цивилизация. Това са идеи споделяни, разпространявани и утвърждавани и от американските мисионери в проповеди, публикации, а и нагледно – с технологичните новости (“гаджети”). Друг е въпросът, че Карнеги, който се стреми да поддържа неутрално отношение към религията и определя себе си като “позитивист”, не откликва на апелите на мисионерите (в частност на Джеймс Кларк) и няма свидетелства да е развързал кесията си за да подкрепи техните усилия (както например прави английския аристократ лорд Шафтсбъри, Anthony Ashley Cooper, 7th Earl of Shaftesbury, 1801–1885) който поема издръжката на двама мисионери в българските земи).⁷⁷

Най-сетне, мисионерите се ангажират и с доста мащабна дейност в широк хуманитарен план – помощ за пострадалите от природни бедствия и такива създадени от човешкия фактор, в частност на жертвите на политически репресии, етнически чистки, масови кланета, войни (такава помощ получат българите след Априлското въстание, след Илинденско-Преображенското въстание, след Балканските войни, а също арменците през 90-те години на XIX век, Първата световна война). В това отношение американските протестантски мисионери могат да бъдат разглеждани като предшественици на международните хуманитарни организации през XX век.

Може да се каже с достатъчно основание, че американското присъствие и дейност в българските земи, в лицето на мисионерите и техните следовници, допринасят за културните промени в българското общество и неговото адаптирането към модерността през XIX-XX век.

---

⁷⁶ *Triumphant Democracy; or, Fifty Years' March of the Republic* (London, 1886)

⁷⁷ Илчев, И., Пл. Митев. Докосвания до Америка. с. 234-235.

**MEETING AND INTERACTION OF CULTURES: THE CLARKES
FAMILY
OF AMERICAN MISSIONARIES AND THE BULGARIAN SOCIETY
IN THE 19TH AND 20TH CENTURY**

(Summary)

Roumen Genov

The activities of the American Protestant missionaries in the Bulgarian lands (then still under Ottoman domination) started in the mid-19th century. This is case study of the family of the oldest and longest residing one of them, James Franklin Clarke (1832-1916). Not only Clarke, the patriarch of the family (who belonged to the American Board of Commissioners for Foreign Missions, a primarily Presbyterian body), served in Bulgaria for 57 years, but also the next two generations of the Clarkes were directly or indirectly involved in the country's social and cultural history. His son William, and daughter Elizabeth, were missionaries and educator, and grandson of the same name, as scholar and diplomat, and founder of Bulgarian studies in the United States as an academic discipline.

From the very beginning the missionaries, and Clarke in particular, formed a momentous, though ambivalent, relationship with the Bulgarian leaders and society in general. The missionaries proselytizing efforts were of modest success because of the resistance of the Orthodox Church and the nationalist leaders who saw the spread of Protestantism a factor eroding national identity and cohesion at a decisive period of the nation's history. That is why the missionaries focused on educational activities, establishing and running for comparatively long institutions, from colleges and girls' schools to kindergartens. At those institutions alongside with Bible studies they taught English and modern subjects. In that respect their efforts brought significant result, the missionaries were proud with the fact that a number of political leaders, and administrators of free Bulgaria had come out from those institutions. The publication by the missionaries after long efforts the translation of the Bible in modern Bulgarian left an impact on its development as literary, normative language.

At the same time the missionaries were engaged at crucial moments of Bulgarian history with humanitarian activities, taking care of victims of massacres and wars, for the refugees, etc. In that respect the American Protestant missionaries were precursors of the present day human rights organizations. They also contributed to cultural interaction between Bulgaria and America, by teaching and publishing books and periodicals (journals and newspapers), and by informing to a degree the American public about the faraway country and its problems.

On the whole, though the number of the missionaries was small and funds at their disposal modest, their work became a factor contributing to the cultural transformation of the Bulgarian society and its adaptation to modernity.